

„POLITICA PHILOSOPHIAI OKOSKODÁS”
POLITIKAI NYELVEK ÉS TÖRTÉNETI KONTEXTUSOK
A KÖZÉPKORTÓL A 20. SZÁZADIG
(ELŐSZÓ)

Jelen kötet kiindulópontjaként szolgáló konferenciát 2013. május 10–11-én rendeztük meg Debrecenben, *A politika nyelvei történeti perspektívában* címmel. A tanácskozás és a tanulmánygyűjtemény megjelenése a Debreceni Egyetem tudományos műhelyeinek (Történelmi Intézet, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelye) együttműködésével, valamint más intézmények történészeinek, irodalomtörténészeinek, klasszika-filológusainak, politikafilozófusainak hozzájárulásával valósulhatott meg. Szerzőinket az köti össze, hogy már korábban is művelték a (politikai) eszmetörténet-írás valamely ágát, s a konferencián elhangzott előadásaikban, az ezeket követő viták során, illetve most közölt írásaikban többségük a politika nyelveinek vizsgálatát állította a középpontba.¹ A közreműködők azonban nem egyetlen műhelyhez tartoznak, amelynek tagjai, ha ugyan „módszertanilag eklektikus” megközelítéseket is választanának, érdeklődésük mégiscsak homogénebb, vizsgált korszakaik és szövegkorpuszaik határozottabban körülírható lenne.² Kötetünk

¹ Jelen kötet tanulmányai alapjául szolgáló előadásokon túl három további is elhangzott a konferencián: Simon Attila *Deliberáció és nyilvánosság. Arisztotelész a politikai beszéd alapmeghatározottságairól*, Zászkaliczky Márton *Protestáns politikai teológia és az ősi alkotmányosság nyelvezete a 16. században*, Szijártó M. István pedig *Politikai nyelvek és politikai beszédmódok a 18. századi diétán* címmel tartott referátumot.

² A történetileg nagyjából azonos időszakokkal foglalkozó és/vagy pontosabban körülhatárolható műhelyekhez tartozó kutatók eredményeit felmutató gyakorlatnak kitűnő példái vannak a magyar politikai eszmetörténeti vizsgálatok különböző területeiről. Ezek közül az első a Bence György által tervezett kutatási projekt. Lásd Bence György: *Márkus és a kulcsszavak*. In: Háy János – Erdélyi Ágnes – Lakatos András (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Budapest, 1993. 81–97.; Horkay Hörcher Ferenc: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Utószó*. In: uő. (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Pécs, 1997. 288. – Bene Sándor kezdettől igen sokat tesz a magyarországi politikai eszmetörténet kutatása terén, ám fontos tervei a *Magyar Politikai Könyvtár* megalkotásáról még nem valósultak meg. Bene Sándor: *Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása*. Budapesti Könyvszemle, 19. évf. (2007) 1. sz. 50–64., itt: 63–64. – Évek óta jelentős utánpótlással működnek például az alábbi kutatócsoportok: Szabó Márton *Politikai Diskurzuselméleti Kutatócsoportja* az MTA BTK Politikatudományi Intézetében; Dénes Iván Zoltán *Bibó István Szellemi Műhelye* (és az általa gondozott Eszmetörténeti Könyvtár); a Szijártó M. István vezette *Diaeta*-munkacsoport az ELTE BTK-n, illetve a Szűcs Zoltán Gábor által irányított *Politikai eszmetörténeti műhely* az ELTE ÁJK-n. E kutatásokhoz lásd a kutatócsoportok honlapjait, az eredményeikről lásd például: Szabó Márton: *Diskurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvről és a politikai tudásról*. Budapest, 1998.; uő. (szerk.): *Beszélő politika. A diskurzív politika teoretikus környezete*. Budapest, 2000.; uő.: *Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei*.

tanulmányainak forrásszövegei ezzel szemben tematikailag, műfajilag és nyelvileg eltérőek, az értelmezések által kijelölt kontextusok időbeli és térbeli kiterjedése változó, a sokféle módszerrel és elméleti megalapozással dolgozó elemzésekbe vont diszkurzív keretek szűkössége, tágassága különböző.

A sokféleség oka az önmagukban sem homogén szemléletű hazai tudományos iskolák, illetve nemzetközi kutatási irányzatok hagyományaihoz való kötődés. A klasszikus eszmetörténeti érdeklődéstől (*history of ideas*) és a történetileg kevésbé kontextualizáló normatív politikafilozófiától kezdve, a diszkurzív politikatörténeti kutatásokon és a diskurzuselemzéseken keresztül, a különféle német fogalomtörténeti (*Begriffsgeschichte*) iskoláig és a cambridge-i gyökerű, kontextualizáló, „új” eszmetörténeti (*intellectual history*)³ megközelítésekig találunk példákat kötetünk tanulmányaiban.⁴ Többen ezeket keverve alkalmazzák, mások kritikai szempontokat vetnek fel, illetve a hazai kutatásban történő adaptációik lehetőségét fogalmazzák meg. Szintén eltérő a szerzők érdeklődése a társadalomtörténet és a politika társadalomtörténete iránt⁵ – hasonlóan ahhoz, ahogy a kosellecki *Begriffsgeschichte*,⁶ a foga-

In: Szekeres András (szerk.): A történész szerszámoszládája. Budapest, 2002. 159–171.; uő.: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, 2003.; Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. (Eszmetörténeti Könyvtár, 6.) Budapest, 2007.; Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*. (Talentum sorozat, 8.) Budapest, 2012. stb. – A „tudatos” „módszertani eklekticizmushoz” lásd az alábbi, szűkebb munkacsoportban tervezett kutatási programot: Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei*. Korrall, 10. évf. (2009) 35. sz. 147–174., itt: 153–155. – A munkacsoportok elvi szükségszerűségéről az eszmetörténeti kutatásokban: Szentpéteri Márton: [Recenzió Kelley, Donald R.: *The Descent of Ideas. The History of Intellectual History*. Aldershot, 2002. című könyvéről] Helikon. Irodalomtudományi Szemle, 51. évf. (2005) 3. sz. 357.

³ E történetírói irányzatnak nincsen állandósult magyar neve. Leggyakrabban *új, új típusú* vagy *cambridge-i gyökerű* eszmetörténeti iskolaként emlegetik. De angolul sem teljesen evidens a megnevezése. Erről lásd Scheibner Tamás: *Három hagyomány az angol-amerikai eszmetörténet-írásban*. Helikon. Irodalomtudományi Szemle, 55. évf. (2009) 1–2. sz. 36–49. Újabban Skinner *collingwoodiánus* történetírásról beszél, ahogyan azt Kontler László is megjegyzi kötetünkben olvasható tanulmányában, valamint korábbi írásában: *Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszmetörténetben*. Helikon. Irodalomtudományi Szemle, 55. évf. (2009) 1–2. sz. 161.

⁴ Az egyes irányzatok bonyolult viszonyának számos áttekintése van a nemzetközi szakirodalomban. Kiindulópontul lásd az első alapos feldolgozást: Lehmann, Hartmut – Richter, Melvin (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts: New Studies on Begriffsgeschichte*. (Occasional Paper, 15.) Washington D. C., 1996. Az előző két jegyzetben hivatkozott tanulmányokban immár magyarul is olvashatunk a kontextualista és konceptualista megközelítések nemzetközi gyakorlatának különbségeiről, a módszertani szintézis lehetőségeiről, illetve a megközelítésmódok hazai és a kelet-európai közegre való „fordíthatóságának” kérdéséről.

⁵ A politikai társadalomtörténet hazai kutatásának legújabb eredménye, mások mellett kötetünk néhány szerzőjének részvételével: Szijártó – Szűcs (szerk.): *Politikai elit és politikai kultúra*.

⁶ Lásd Karácsony András: *Fogalomtörténet-írás*. In: uő.: Bevezetés a tudásszociológiába. Budapest, 1995. 104–111.; Szabó Márton: *Politikai fogalmak történeti metszetben*. In: uő. (szerk.): *Az aszimmetri-*

lomtörténet-írás újabb német irányzatai, valamint a cambridge-i gyökerű eszmetörténet-írás is többféleképpen viszonyul a társadalomtörténeti aspektus érvényesítéséhez. Tanulmánygyűjteményünk szemléleti sokféleségének tehát az is oka, hogy a politikai közegben értelmezett eszmék, fogalmak, szótárak, illetve szemantikai mezők és diskurzusok nyelvi-kontextualista kutatásainak nemzetközi mintaadó tendenciái és hazai alkalmazásai is különbözőek a fenti szempontokból. Jelen előszóban elsősorban ez utóbbiakat érdemes érinteni, tanulmánygyűjteményünk közvetlen historiográfiai kontextusaként szolgáló magyar nyelvű szakirodalmi előzményekre utalva.

Konferenciánkon és kötetünkben azért tartottuk fontosnak fenntartani az elméleti és módszertani különbségeket, mert így, reményeink szerint, közös munkánk nagyobb szabadsággal válhat kísérleti terepévé annak, hogy miképpen lehet valóban változatos szemléleti háttérű megközelítési módokat, több korszak és régió szövegeinek eszme- és fogalomtörténeti vizsgálatait egyetlen tudományos platformon megjeleníteni, egymáshoz mérni, összekapcsolódási lehetőségeiket kipróbálni. Úgy is, hogy a tanulmányok egy részének diszciplináris szempontjai homogének, s úgy is, hogy néhány írás, nemzetközi tapasztalatok nyomán is, már önmagában több tudományág elméleti megfontolásait és metodikáját próbálja integrálni, elemzési gyakorlatában érvényesíteni. Tanulmányaink – több esetben historiográfiai megközelítésből – keresik a kapcsolódási pontokat a fogalomtörténet és az eszmetörténet között, illetve ezek párbeszédét a fordításelmélettel, a kultúrtörténettel, a politikai antropológiával, a politikai teológiával, a társadalomtörténettel, a politikai művek irodalmi karakterét⁷ vizsgáló retorikai megközelítésekkel és a toposzkutatásokkal, továbbá a vizuális reprezentációval. E diszciplinák elemzési hagyományai, valamint a szerzők tudományos érdeklődése és forrásismerete jelölte ki, hogy – a szűkös terjedelmi korlátok miatt legalább elvileg – mekkora korpuszon próbálhatók ki az interpretációk; hogy egyetlen vagy néhány szövegre, illetve többféle műfajra vagy regiszterre lehet-e kiterjeszteni a vizsgálatot.

Mivel Magyarországon évszázadokon át alig keletkeztek „első szándékú” politikai szövegek, a szakirodalom már korábban is mérlegelte, hogy az egyes politikai nyelvek vizsgálatába ténylegesen mely műfajok, regiszterek vonhatók be, hogy mely szövegek (például *teológiai*) nyelve „mögül” hallhatunk meg egy-egy politikai beszédmodot.⁸ Miképpen arra is figyelniünk kell, hogy mely szövegek „mögül” *nem*

kus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Budapest, 1997. 83–104.; Huszár Ákos: *Reinhard Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában.* Korall, 5. évf. (2004) 15–16. sz. 89–98.

⁷ Lásd ehhez Skinner, Quentin: *Értelem és retorika Hobbes filozófiájában.* Helikon. Irodalomtudományi Szemle, 55. évf. (2009) 1–2. sz. 67.

⁸ Bene: *Eszmetörténet és irodalomtörténet*, 57–61. Lásd még Hargittay Emil: *Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi titkárokban.* (Historia Litteraria, 10.) Budapest, 2001. 15–16.

hallunk politikaiként is értelmezhető nyelvet, vagy esetleg nem ugyanazt halljuk, mint amit már „első szándékú” politikai szövegekben felismertünk.

A tanulmányokban elemzett forrásszövegek tematikailag és műfajilag is sokfélék: politika- és államelméleti értekezések, fejedelem- és királytükörök, történetírói munkák és a legtágabb értelemben vett politikai praxis szövegtípusai. Ez utóbbiak közt politikai traktátusok és esszék, országgyűlési tudósítások, törvények és törvénytervezetek, adománylevelek és oklevelek, politikai nyilatkozatok, röpiratok és illusztrált rölpapok, újságcikkek, továbbá teológiai traktátusok és vallásos szövegek, különböző műfajú versek és alkalmi költemények szerepelnek.⁹ Nagy részük magyarországi keletkezésű, de a tanulmányok figyelemmel vannak a szövegek korabeli nemzetközi kontextusára is, a legtöbb esetben a Német-római Birodalomban – illetve Németországban – keletkezett írásokra. (Néhány tanulmány kizárólagosan e régióra fókuszál, az egyik pedig Észak-Amerikára, Thomas Jefferson politikai gondolkodását vizsgálva.)

Kötetünk legtöbb írásának szerzője reflektál a fentebb felsorolt, akár kevert megközelítési módok értelmezési potenciáljára, az összetett forráshasználat lehetőségeire, az interpretációk nemzetközi mintáira, ez utóbbiak adaptálásával és/vagy kritikájával megalapozva saját elméleti pozícióját és módszertanát. Néhány szerzőnk utal Reinhart Koselleck kutatásaira, bár csak két írás kísérli meg tesztelni saját anyagán az alapfogalmak történeti kutatásait, illetve a német kutatási projekt gyakorlatát szembesíteni más megközelítésekkel. Tanulmányaink némelyike a Quentin Skinner-féle egyéni politikai nyelvhasználati kutatás metódusait alkalmazza, s tekintettel van a politikaiként értett szövegek eredeti szándékainak vizsgálatára.¹⁰ Sőt, a fogalmaknak a beszédcselekvés kontextusában történő (skinneri) vizsgálata (szemben a – változó jelentésű – kulcsszavak szemantikai leírásával)¹¹ kötetünkben és a tágabb hazai eszmetörténeti kutatásban olyan interiorizált gyakorlatnak látszik, amelynek alapító szövegeit gyakran már nem is hivatkozzák az elemzések. Mindezzel együtt

⁹ A *politikát mint nyelvi cselekvést* vizsgálva Bene Sándor is hasonló tudatossággal kezeli egységben a magyarországi politikaelméletet és a politikai praxist, *politikai hagyományként* megnevezve mindezt, s beszél a (kora újkori) politikaiként értelmezhető szövegek korpuszának körülhatárolási nehézségéről is. Bene: *Eszmetörténet és irodalomtörténet*, 50–51.

¹⁰ A kontextualista-intencionalista értelmezésmód magyarul is olvasható, megalapozó összefoglalása: Skinner, Quentin. *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe, 7–53.

¹¹ Lásd erről először Skinner: *Jelentés és megértés*, 32–40. – Kari Palonen a német fogalomtörténeti kutatások, illetve Skinner *The foundations of modern political thought* című könyvében megfogalmazottak hasonlóságára hívja fel a figyelmet, a két megközelítésmód erős módszertani szintézisével kísérlve. A cambridge-i történész ugyanis hivatkozott monográfiája előszavában az egyes szótárak feltárásának szükségességét hangsúlyozza, amelyek tükrében megismerhetők a szerzői intenciók. „Palonen az ebben a műben alkalmazott módszert a fogalomtörténet felé tett lépésként értelmezi.” Nagy Ágoston – Pap Milán: *A politika kontextualista eszmetörténete* [kritika Palonen, Kari: *Küzdőlelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Budapest, 2009. című könyvéről]. Budapesti Könyvszemle, 23. évf. (2011) 4. sz. 355.

tanulmánygyűjteményünket olvasva Trencsényi Balázs néhány évvel ezelőtti felvetését látjuk beteljesülni, mely szerint a kelet-közép-európai történeti gyakorlatban nem annyira a kosellecki, s nem is elsősorban a skinneri gyakorlat, hanem a politikai nyelvek pocockiánus módszere használható leginkább.¹² A politikai nyelvek kutatásának már eddigi hazai szakirodalma is ezt adaptálta leggyakrabban, némi bírálat, elsődleges elméleti keretként.¹³ Kötetünk legtöbb írása szintén kritikával, s a többi irányzatra is figyelemmel, de elsősorban Pocock kutatási szempontjait fogadja el: így végzi a politikai cselekvések – gyakran intézményesülő – diszkurzív kereteinek rekonstrukcióját, alaposan kontextualizáló módon elemezve a politikaként értelmezett nyelvhasználatok történetét.

Konferenciánk vitáin több alkalommal volt szó a metaforikus segédfogalmak szaknyelvi keveredésének, illetve tudatos használatának kérdéséről. A magyar szakirodalom is utal arra, hogy Pocock sem mindig tulajdonított nagy jelentőséget az ilyen típusú purizmusnak, s a *politikai nyelv*, *diskurzus* (*beszédmód*) és *paradigma* kifejezések használatát „fél-ironikusan” cserélgette, reflektálva ezzel a különböző tudományos megközelítési keretek és divatok befolyására is. Hiszen a korabeli „diszkurzív cselekvők a legtöbbször nem *nyelvként* hivatkoznak” ezekre az – utólagos kutatás által akként látott, körülhatárolható diszkurzív keretként értelmezett – jelenségekre.¹⁴ Pocock a „politika nyelvei” vagy a „politikai gondolkodás nyelvei” szóhasználatot magyarázta a kvázi szinonimákként használt *idiómákkal*, *retorikával*, *a diskurzus módozataival* vagy *a politikáról való beszéd eljárásaival*, de elsősorban a *nyelvek alatti*, azokon belüli elemekként nevezte meg ez utóbbiakat, olyan megkülönböztethető nyelvjátékokként, amelyek mindegyikének saját szótára, szabályai, előfeltételei és implikációi, tónusa és stílusa van.¹⁵

A konferencia és jelen kötet, valamint a tágabb mai szakirodalom terminológiahasználatából is úgy látszik, hogy sem a pocock-i nyomon járó, sem az övétől eltérő eszmetörténeti kutatások nem egységesítik a terminológiahasználatot, néha akár a fentiekkel együtt említve egyéb (részben például a kosellecki, illetve sok más) gyakorlatból származó kifejezéseket: *kulcsfogalom*, *fogalmi háló*, *fogalomhasználat*, *téma*, *nyelvi keret*, *szóhasználat*, *szótár*, *beszéd*, *beszéddrend*, *narratíva*, *érvelésmód*, *stratégia*, *érték*, *előjeltevés*,

¹² Trencsényi: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*. In: uő.: *A politika nyelvei*, 39–44.

¹³ Az eddig hivatkozott írások mellett: Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Egy tervezett kutatás hipotézise*. In: uő.: *Megfigyelt megfigyelők. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. [Budapest], 2007. 171–173., 199–201. Lásd még uő.: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007.; Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, 2009. 67–71.

¹⁴ Trencsényi: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*, 43–44. – Pocock munkáját mindazonáltal a *paradigma* kifejezés használatának háttérbe szorítása jellemzi: Pocock, John G. A.: *The Concept of a Language and the métier d'historien: Some Considerations on Practice*. In: Pagden, Anthony (ed.): *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Cambridge, 1990. 19–38., itt: 22.

¹⁵ Pocock: *The Concept of a Language*, 20–22.

norma, elmélet, jelenség stb. Több szerző reflektál is saját szóhasználatára, de a legtöbb esetben még így sem könnyű eldönteni, hogy ezek a terminusok milyen viszonyban vannak egymással: hierarchikus rendszerben értelmezhetők vagy éppen szinonimákként jelennek meg.¹⁶ Sőt, kötetünk néhány tanulmánya a *politikai nyelv* kifejezést nem is mindig a cambridge-i gyökerű eszmetörténet-írásból ismert jelentésmezőben használja. Hanem a hatalmat gyakorlók vagy a tágabb értelemben vett politizáló közösség nyelvhasználatának, érvelésének vagy diplomáciai szóhasználatának, illetve a politikai közélet nyelvének általánosabb és eszközszerű jelölőjeként. Másrészt a politikai (egyházi és világi) irányítás és államapparátus által használt konkrét nyelv értelmében, miszerint államelméleti és politikai következményekkel jár az, hogy egy országot milyen nyelven kormányoznak.¹⁷ Továbbá a politika nyelveit mint különböző médiumokat elemzik: azaz például a politika vizuális információátadás formájában is megszólalhat, ami a politika egyik nyelvét jelenti, ezen keresztül érvényesül például a politikai hatalom szándéka.

Talán valóban nem a terminusrendszer akkurátus pontosításának van a legnagyobb tétje kutatásainkban, sőt, óriásfogalommá növesztve a politikai nyelv vagy a beszédmód kifejezés akár önálló ágenssé is válhat, ahelyett, hogy alakzatként funkcionálna.¹⁸ Ám a túl laza szóhasználat pontatlanságokhoz vezethet, s ennek elkerülésére majd a magyar kutatóknak is törekedniük kell.¹⁹ A szerkesztés során azonban úgy döntöttünk, hogy nem kíséreljük meg a terminológiai egységesítést, mert az túl erős beavatkozást jelentene az egyes kutatásokba és interpretációkba. A kérdés alapos körüljárása tehát éppen kötetünket követően, e sokféle iskolához tartozó, különböző korszakok és régiók szövegeivel foglalkozó munkákat mérlegelő további értelmezések feladata lesz, talán egy újabb konferencia megrendezésének és egy új tanulmánygyűjtemény összeállításának alkalmával.

Kötetünk szerzői több korábban kutatott, illetve újonnan leírt politikai nyelvet/beszédmódot azonosítanak. Közös vállalkozásunk így annak próbájává is válhat, hogy milyen következményei vannak az önálló jelenségekként értett újabb és újabb politikai nyelvek/beszédmódok megnevezésének, vagyis miképpen kontrol-

¹⁶ A fogalmak egymáshoz való viszonyát a magyar szakirodalomban például Takáts József firtatja: *Politikai beszédmódok*, 171–172.; uő.: *Modern magyar politikai eszmetörténet*, 19.

¹⁷ Pocock megjegyzi, hogy nagyobb hangsúlyt kellene fektetni arra, hogy „a politikai diskurzus soknyelvű (multilingual) volt a kora újkori Európában. A politikai értekezések közt gyakoriak azok, amelyek részben anyanyelven, részben latinul, részben görögül és részben héberül íródtak, és nekünk azt kellene vizsgálnunk, hogy ezek a nyelvek politikailag elkülönülnek-e.” Szerinte a fordításoknak is nagyobb figyelmet kellene szentelni, s Hobbes *Leviathanjának* latin és angol változatai közti különbségeket hozza például. Pocock: *The Concept of a Language*, 20.

¹⁸ Takáts József: *Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás*. In: uő.: *Megfigyelt megfigyelők*, 40.

¹⁹ Debreczeni Attila határozott döntést hozott. Kizárólag a *beszédmód* kifejezést használta a politikai nyelvek (pocockiánus) leírására, s még a *diskurzust* sem tekintette ennek szinonimájaként: ez utóbbit „diszciplínák, megközelítési módok» értelemben alkalmaz[ta] (pl. filozófiatörténeti, retorikai, esztétikai, antropológiai stb. diskurzus)”. Debreczeni: *Tudós beszédek*, 67.

lálható a terminológiai infláció.²⁰ A tanulmányokat együtt olvasva immár számolnunk kell azzal is a hazai kutatásban, hogy milyen következményei vannak annak, ha (némileg hasonlóan a korszakokon átívelő kosellecki fogalomtörténet-íráshoz) „ugyanazt” a nyelvet/beszédmodot, illetve szótárat, trópusokat stb. detektáljuk egymástól nagyon távol eső és különböző időbeli és/vagy térbeli (regionális, felekezeti, nemzeti stb.) kontextusokban. Részben azért, mert *ugyanúgy* nevezzük meg a különböző kontextusok (talán) különböző nyelveit/beszédmodjait – hiszen *ugyanannak* a jelenségnek (illetve már önmagában is: *jelenségnek*, azaz körülhatárolható diszkurzív egységnek) akarjuk látni ezeket.²¹ Nagyon nehéz ugyanis azonos vagy hasonló fogalmak, szemantikai bokrok különböző idő- és térbeli kontextusokban való használata között meglátni a *különbséget*, s ezzel a problémával az eddigi hazai szakirodalom is kevésbé foglalkozott. Éppen ezért véleményünk szerint annak a kérdésnek van igazán tétje, hogy a különböző, például a 18–19. század fordulóján meghatározó politikai nyelvek, beszédmodok közül melyek nincsenek, alig vannak jelen, vagy nagyon másként értelmezhetők a korábbi és későbbi időszakokban,²² illetve eltérő (nyelvi) hagyományú régiókban. Valamint: mely megszólalások értelmezhetők úgy újra, mint amelyek akár nem is utalnak önálló jelenségekre, azaz nem nevezhetők meg önálló politikai beszédmodként/nyelvként vagy azok elemeiként – ha egyáltalán léteznek ilyen diszkurzív egységek.

Az ismeretelméleti szkepszis tudatában tehát úgy érdemes Pocock nyomán, a többi kontextualizáló eszmétörténeti megközelítést és szóhasználatot is integrálva felfogni a diskurzusok vizsgálatát, mint amely azt mutatja meg, hogy 1.) miképpen azonosíthatók kulcsszavakként egyes kifejezések; 2.) hogyan válnak számunkra láthatóvá ezek szemantikai mezejének értelmezésével az egyes, a kortársak kontextusában, általuk is reprodukálható diszkurzív hagyományok; 3.) milyen reflektáltsággal jelennek meg ezek mint (akár kevert) politikai nyelvek/beszédmodok az adott használati kontextusban.

A sokféle korszakot, témát és szemléletet reprezentáló kötetünk megoldást mutathat az ilyen elemzésre. A tanulmányokat azért hasznos együtt olvasni, mert egyrészt a különböző politikai nyelveket/beszédmodokat és ezek történetét másképp

²⁰ Vö. Trencsényi: *Eszmétörténeti program és módszertani adaptáció*, 43.

²¹ Ez a kontextualista eszmétörténészeket mindig zavarta. A problémát már Skinner programadó tanulmánya érintette, természetesen még nem a politikai nyelvek pocockiánus leírása kapcsán, hanem az Arthur O. Lovejoy szerinti *eszmék* mint állítólagos egységek történeti korszakokon átívelő továbbélésének „hamis állandóságát” jelezve, s felmutatva, hogy nem az *utópia*, a *haladás*, az *egyenlőség*, a *szuverenitás*, az *igazságszolgáltatás*, a *természetjog* stb. „kifejezések” története írható meg, hanem csupán „az egy adott kifejezéssel tett kijelentések története”. Skinner: *Jelentés és megértés*, 13–16., 36–40., az idézet: 40. (Kiemelés: F. G. T.) – A politikai nyelvek változékonyságáról lásd Szűcs Zoltán Gábor: *A diszkurzív politikatudomány mint politikai diskurzústörténet. Tudománysszemléleti és módszertani esszé*. (Műhelytanulmányok, 2.) Miskolc, 2008. 16.

²² A politikai nyelvek/beszédmodok időbeli változásairól lásd elsősorban Takáts: *Politikai beszédmodok*; a korábbi szakirodalom alapos hivatkozásával.

láttatják, mintha csak egyetlen szűkebb időszak, önmagában határozott kontúrú módszertannal bíró kutatásaira figyelnénk. Így egyes politikai nyelvek/beszédmodok mégiscsak nagyobb időbeli távlatokban kezdenek feltűnni. A szűkebb szinkrón metszetek elemzéseiből, a kötet egészét látva, tehát megjelenhet némi diakrónia is, megmutatva a *longue durée* – egy-egy önálló kutatásban, ahogy fentebb jeleztük, meglehetősen kockázattal vállalható – dimenzióját.²³ Másrészt mivel a politikai nyelvi kutatások (általában, s jelen kötetben is, a kutatott korszakoktól nagyrészt függetlenül) „kevert” nyelvekről/beszédmodokról szólnak, nehéz viszonyítani ezeket az absztrakt, „tisztá jelenségekhez”. Ám kötetünk egésze, ha nem is szisztematikusan, hanem némi esetlegességgel, de mégis nagyobb időtávlatokban tud áttekintést adni a különböző kontextusokban különféleképpen kevert nyelvekről/beszédmodokról. Harmadrészt, a szerzőink, miképpen a korábbi szakirodalom is, nem teljesen egységes módon látják az egyes nyelvek/beszédmodok egymáshoz való viszonyát sem. Például van olyan, aki a *republikánizmus* politikai nyelvét nagyjából a *spártai plutarkhizmus* beszédmódjával tudja azonosítani, s van, aki csak az előbbi tekinteti politikai nyelvnek, amelyen *belül* értelmezi az utóbbit mint kontextusoktól függő *toposzrendszer* jelentéseit, gyakoriságát, használatát.²⁴ Így tehát, a sokféle írást együttolvasva, az egyes nyelvekről/beszédmodokról, a keveredések jellegéről és a használatuk sajátosságairól is többet tudhatunk, mint korábban.

Kötetünk címe, *Politica philosophiai okoskodás*, eszmetörténet-írói munkánk metaforikus jelölője. A mondat Csáky István 17. század végi országbíró valamikor 1664 és 1674 között készített, latinból adaptált, kéziratban fennmaradt és nyomtatásban is megjelent, oktatási segédkönyvként használt értekezésének címéből származik. A munka a korabeli európai jezsuita politikaelmélet, udvari moralizáló és etikai irodalom első jelentős magyar tolmácsolója volt.²⁵ Ennek idézése részünkről ironikus gesztus. Egyrészt önironikus, hiszen, mint fentebb láttuk, az eszmetörténet-írás valamiképpen mindig *okoskodás*, különösen a történetileg alaposan kontextualizáló kutatások területén hagyományozódik effajta „szörnyű gyanú” saját tárgyunk *nem is létezéséről*.²⁶ Másrészt éppen azáltal válik ironikussá címválasztásunk, mert egy ilyen

²³ Az „időbeli vetület” különféle lehetőségeiről magyarul: Trencsényi: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*, 35–36.

²⁴ Még szinkrón metszetben sem egyértelmű egy-egy politikai nyelv/beszédmód szakirodalmi megítélése. Takáts Józseffel ellentétben például Debreczeni Attila nem tekinti önálló politikai beszédmódnak az *ósi alkotmányra* hivatkozást, hanem a republikánus nyelv részének (*Tudós hazafiak*, 222.); némileg ahhoz hasonlóan, ahogyan a fentebb idézett Pocock (*The Concept of a Language*, 20–22.) nyelvek alatti (sublanguage) elemekként különített el bizonyos saját szótárral rendelkező jelenségeket.

²⁵ A könyvről, illetve annak kéziratos változatáról: Csáky István: *Politica philosophiai okoskodás szerint való rendes életnek példája (1664–1674)*. Bev., kiad. Hargittay Emil. Budapest, 1992. 5–39. (a szerkesztő bevezetője) Újabban ugyanez: Hargittay: *Gloria, fama, literatura*, 120–137.

²⁶ Skinner: *Jelentés és megértés*, 43.

régi kifejezés újrahasznosítása valóban mindig csak idézőjeles lehet. Címválasztásunk így azt is jelzi, hogy „okoskodás”-nak, *pejoratív* értelemben, elsősorban nem a korabeli, hanem inkább csak a mai szóhasználat felől érthetjük a kifejezést. Ami anakronizmus, ezért szükséges az „okoskodás”-t a 17. századi Csáky-könyv jelentésszövevényében is magyarázni: politikaelméleti, morálfilozófiai felkészültséget, egyben a gyakorlati (udvari) politikában való jártasságot, ismeretet, bölcsességet jelentett. Ám még „kínosan kontextualista”²⁷ történészként sem lehet nem hallanunk *mégiscsak pejoratíván is* ezt a negyedfél évszázados mondatot. A múltmegértés ugyanis, akárhogy is szeretnénk, hogy másképpen legyen, mindig csak a mindenkori jelen felől lehetséges.

E hermeneutikai alapproblémát tudatosíthatjuk, ha Csáky István idézett könyvének teljes címét vesszük figyelembe: „Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája”. Vagyis, eszerint a *politica philosophiai* tudás és bölcsesség *rendes* életet implikálhatott; illetve ennek *példáját* is képes volt felmutatni, tehát gyakorlati haszna volt a társadalmi érvényesülés során. Hogy érvényes-e mindez: a *rendes élet*, az erre való *példamutatás*, az így elért *társadalmi hasznosság* a mai eszmetörténeti kutatásainkra is, lehet ugyan remélni, de – akkurátusan kontextualizáló nézőpontból – nem olyan egyszerű ezt a kérdést felvetni. Ugyanis a cambridge-i gyökerű eszmetörténet-írás művelőinek – noha mindig ódzkodtak az egységesítő bemutatásuktól²⁸ – éppen az a közös jellemzője, hogy a jelen történeti horizontjának kérdés-torzító hatását értelmezve, az anakronizmussal szemben fogalmazták meg teóriájukat és végezték gyakorlatukat. A történeti kontextust alaposan rekonstruálni szándékozó, elsősorban 16–18. századi filozófiai, politikai, irodalmi szövegeket elemző módszertanuk markáns válasz volt a megelőző évtizedek *történetietlenként* bírált kutatásaira: Quentin Skinner 1969-es, alapvető írásától a legújabb munkáig.²⁹

Immár magyar feldolgozásból is tudjuk,³⁰ hogy az 1970-es évek végétől többen is úgy bírálták Skinnernek a régi szövegek „megnyilatkozási kontextusát” mint beszédaktust feltáró történeti gyakorlatát, hogy ő pusztán antikvárius érdeklődéssel, az aktualizálás minden lehetőségét elvetve tekint a régi szövegekre, mert teljesen el

²⁷ Kontler László: *A globális kapitalizmus elviselhetetlen könnyűsége*. Budapesti Könyvszemle, 18. évf. (2006) 3. sz. 212.

²⁸ Uő.: *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, 1997. 13–28. – A cambridge-i eszmetörténeti „együttműködés szoros műhelyjellegé”-nek felbomlásáról: Horkay Hörcher: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, 293–294.

²⁹ Skinner: *Jelentés és megértés*. A téma újabb, részletesebb megközelítése uő.: *Meaning and Understanding in the History of Ideas*. In: uő.: *Visions of Politics. I. Regarding Method*. Cambridge, 2002. 57–89. (Lásd még ugyanitt: *Interpretation and the Understanding of Speech Acts*, 103–127.) – Skinner írásaiból kiindulva, az anakronizmus problémáját legújabban részletezi: Syrjämäki, Sami: *Sins of a Historian: Perspectives on the Problem of Anachronism*. (Academic Dissertation) Tampere, 2011. (<http://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/66775/978-951-44-8525-1.pdf?sequence=1>)

³⁰ Gulyás Péter: *Hobbes „aktualitása”. Quentin Skinner és Yves Charles Zarka amszterdami vitájáról*. Helikon. Irodalomtudományi Szemle, 55. évf. (2009) 1–2. sz. 70–89.

akarja választani azokat a jelenbeli feltevéseinktől és előítéleteinktől. Az 1990-es évek második felében felerősödő polémiákban Skinner vitapartnerei egyrészt tartottak attól, hogy a szorosan kontextualizáló módszertannal az utókor, illetve a jelen számára is fontos kérdéseket feltevő, gondolkodásunkra akár hatást is gyakorló normatív politikafilozófiai megközelítésmód tűnhet el teljesen. Másrészt többen, mint a skinneri módszertant talán legélesebben vitató Yves Charles Zarka, hermeneutikai szempontból látták lehetetlennek a jelen nézőpontját szándékoltnan figyelmen kívül hagyó, múltra vonatkozó megközelítéseket. Merthogy a szigorúan *múltbeli* kontextusban értelmezett *korabeli* kérdések mégiscsak az *általunk a jelenből* megértett kérdések, tehát valamiképpen a *mi* kérdéseink.

Megfontolandó szövegolvasói gyakorlatot jelenít meg azonban Skinner válasza is, különösen az az állítása, amelyben vitatja, hogy csupán a múlt olyan szegmenseivel, olyan szövegekkel kellene foglalkoznunk, amelyek *ismerősek* a jelen számára. Cáfolja, hogy pusztán olyan kérdésekre kellene felelnünk, ráadásul olyan válaszokat keresve, amelyek a mi előfeltevéseinket, gondolkodási mechanizmusainkat igazolják. E tekintetben nem áll távol a Reinhart Koselleck fémjelezte fogalomtörténeti iskola felfogásától. A *Geschichtliche Grundbegriffe* köteteinek szerzői ugyanis szintén a történeti értelemben horizontális nyelvhasználati kapcsolatokra figyeltek. Ám a szótárszerű munka, a nagy fogalomtörténeti távlatok és a történetileg egymásra rétegződő jelentések vizsgálata mégsem fedhette el teljesen a későbbi időszakok, így a jelen szóhasználatát, jelentéseit.³¹

Zarka az említett vitában nem az egész cambridge-i eredetű kontextualizáló gyakorlattal polemizál, hanem inkább csak Skinnert opponálja a jelen kérdező-horizontjától való eltávolodási kísérleteiért. Ugyanis hermeneutikai tekintetben, illetve a jelen és múlt viszonyának értelmezésében sem teljesen homogén ez a 60-as években formálódni kezdő (politikai) eszmetörténet-írás. Hiszen található közöttük olyan történész, John Dunn, aki politológiai és normatív politikai eszmetörténeti munkákat is kezdett publikálni, valamint olyan jelentős és nagyhatású teljesítmény (mint például a szakmai pályája nagy részében a cambridge-i egyetem King's College-ában oktató, idén elhunyt magyar eszme- és gazdaságtan-történészé, Hont Istváné), amely a szigorúan kontextualizáló megközelítések ellenére sem „riad vissza az aktualizálástól”.³² Az is megfontolandó, hogy tulajdonképpen minden cambridge-i gyökerű eszmetörténésszel kapcsolatban fel-felbukkan az a megjegyzés, így a magyarországi recepciójukban is, hogy a 60-as években vallott „történeti rekonstrukció önmagáért valósága” a 90-es években már – például Skinnernél és Dunn-nál – alárendelődött a „politikai filozófia ahistorikusabb kérdésfeltevéseinek”.³³ Az azonban, hogy Skinner éppen az olyan felismerésnek tulajdonít – akár filozófiai

³¹ Vö. Trencsényi: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*, 21–24., 29–35.

³² Kontler: *A globális kapitalizmus*, 204.

³³ Trencsényi: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*, 18.

szempontból is – értéket, tanulságot, amely „nem annyira a jelennel alkotott folytonosságot, mint inkább kontrasztját tárja fel számunkra”,³⁴ azt jelenti, hogy éppen nem a múlt jelen felőli ismerőssége az érdekes, hanem az idegen, a miénktől eltérő megfigyelése és értelmezése. Másképpen: „a nagyobb empátia a múlt eszméi iránt és a fokozottabb távolságtartás a jelennel szemben” alapelve szolgálhat „relevánsabb tanulságokkal” a jelen számára. Tehát éppen a kontextualizáló eszmetörténet-írás által értelmezett egykori szövegek jelentéseinek a későbbiekhez és a maihoz képest radikális különbsége, idegensége miatt válhatnak azok „a mindenkori politikai etika” és „cselekvés” „mércéjévé”.³⁵ Tehát éppen az adhatja a múlt tapasztalatának „aktualitását”, az segítheti a jelenbeli önértést, ha a múlt miénkkel szembeni *idegenségét* ismerjük fel. A jelen felőli hasznosság és aktualitás kérdéskörének szempontjából az a fontos, hogy az egyes kifejezések – az esetleges alaki hasonlóságuk ellenére – mennyire más használatúak és jelentésűek lehetnek az egyes időszakokban; amennyiben egyáltalán használatban maradtak a politikaiként értelmezett összefüggésekben.³⁶ Kötetünk néhány tanulmánya ebben az irányban tájékozódik, elméleti belátásokat is megfogalmazva minderről.

A címben idézett Csáky-mű éppen a politikai filozófia és az etikai nyelv meghonosítására tett egyik első kora újkori, magyar nyelvű kísérlet, amelyben a *politika* és a *politika-filozófia* nem pontosan azt jelenti, amit a jelenbeli szóhasználat felől gondolnánk.³⁷ Hanem – a könyv saját definíciója szerint – azt, hogy „udvari élet, udvariság”: Csáky tractátusa e szféra nyelvhasználatát, illetve etikáját és életvezetésben alkalmazható módját akarta megteremteni, kiteljesíteni, alapos gyakorlati szándékkal. Ám nemcsak a mai és a 17. századi „politika” és „politika-filozófia” kifejezések jelentései és használati hagyományai között vannak eltérések, történetileg is értelmezendő változások, hanem a szemantikai elcsúszások szinkrón metszetben is feltűnhetnek. A múltbeli szóhasználatban (a politikai filozófusoktól és politikaelméleti gondolkodóktól kezdve a politikusoktól származó nem teoretikus megnyilatkozásokon keresztül a politikaiként értelmezhető kontextusokba bevonható bármilyen műfajú szövegig, képi reprezentációig stb.) ugyanúgy, mint a mai külföldi és hazai eszmetörténeti kutatásokban, így kötetünk tanulmányaiban is.

³⁴ Skinner: *Értelem és retorika*, 68. Vö. Gulyás: *Hobbes „aktualitása”*, 81. – Ennek első, korai megfogalmazása a szerzőnél: Skinner: *Jelentés és megértés*, 52.

³⁵ Kontler: *A globális kapitalizmus*, 205.

³⁶ Minderről bővebben lásd Fazakas Gergely Tamás: *Az élet idegen tanítómestere. A bölcsészettudományok haszna, a kutatások aktualitása és a történetileg kontextualizáló értelmezések*. In: Bényei Péter – Fazakas Gergely Tamás – Lapis József – Takács Miklós (szerk.): *Tanítványi disputa*. In honorem Berta Erzsébet. Debrecen, 2013. 13–16.

³⁷ A politikai filozófia tudományának elméleti, illetve a politika gyakorlati helyzetének változásáról a diszciplínák rendszerében: Bene: *Eszmetörténet és irodalomtörténet*, 52–56.; Szentpéteri: [Recenzió], 355–357. A jelenkori értelmezésekről: Huoranszki Ferenc: *Mire jó és miről szól a politikai filozófia?* In: uő. (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Budapest, 1998. 7–20.

Szerzőink eltérő korszakismerete, sokféle tudományos háttere és változatos szempontú értelmezései, reményeink szerint, hozzájárulnak a hazai eszmetörténeti és politikai nyelvi kutatások korábbi eredményeinek integrálásához, az ismert megközelítési módszerek tudatosabb kipróbálásához, eddig kevésbé vizsgált szövegek és korpuszok alaposabb elemzéseikhez, valamint új filológiai eredmények felmutatásához. Abban bízunk, hogy a sokféleségnek köszönhetően úgy fogalmazódhat meg a szövegeknek és korpuszoknak feltett kérdés, illetve maga a szövegek és a korpuszok kijelölése is, ahogy korábban még nem vagy kevésbé meghatározó módon. Az ilyen, eddig ismeretlen kérdések feltevése inspirál minket a kutatásban, s valószínűleg az ezeket kitermelő feltárásokra, nemzetközileg is kipróbált tudományközi kutatásokra lenne érdemes több időt, pénzt és energiát fordítani. Ha konferenciánk és kötetünk eredményei efféle további vizsgálatokra, illetve majd az újabb eredmények közös – hazai és külföldi – reprezentálására ösztönözhetnek minket, szerzőket, szerkesztőket, valamint más eszmetörténészeket is, akkor elértük kitűzött célunkat.*

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

* *Az írást a nemrég elhunyt Hont István (1947–2013) emlékének ajánlom, akivel éppen tíz éve beszélgethettünk át egy hosszú délelőttöt az eszmetörténeti kutatásokról, cambridge-i otthonának konyhájában. – Köszönöm szerkesztőtársaim, Miru György és Velkey Ferenc tanácsait, megjegyzéseit, valamint azt, hogy a konferenciaszervezés és a kötetkészítés közös munkája során meghatározó módon formálták gondolataimat. – A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg. A kutatást az infrastruktúra támogatásával a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 sz. pályázata segítette.*